

Безкоровайний Б. В.,
аспірант кафедри нагляду за додержанням законів
при проведенні досудового розслідування
Національної академії прокуратури України

ЩОДО ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСОБІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ПІД ЧАС ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЗА УЯВНИМИ ОБРАЗАМИ

ON THE QUESTION OF APPLICATION OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE IN THE IDENTIFICATION OF MENTAL IMAGES

У статті розкриваються окремі аспекти щодо визначення доцільності застосування засобів психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації за уявними образами. Комплексно досліджено правову регламентацію практичного застосування психологічного впливу як засобу вирішення завдань у сфері криміналістичної ідентифікації за уявними образами. Подано науково-правове обґрунтування доцільності застосування засобів психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації за уявними образами.

Ключові слова: психологічний вплив, криміналістика, ідентифікація за уявними образами, досудове розслідування, судочинство.

В статье раскрываются отдельные аспекты по определению целесообразности применения средств психологического воздействия при криминалистической идентификации по мысленным образам. Комплексно исследовано правовую регламентацию практического применения психологического воздействия как средства решения задач в области криминалистической идентификации по мысленным образам. Приводится научно-правовое обоснование целесообразности применения средств психологического воздействия при криминалистической идентификации по мысленным образам.

Ключевые слова: психологическое воздействие, криминалистика, идентификация по мысленным образам, досудебное расследование, судопроизводство.

In this article some aspects to determine the feasibility of application of psychological influence in the forensic identification of mental images. Legal regulation comprehensively investigated the practical application of psychological influence as a means of solving problems in the field of forensic identification of mental images. The author gives scientific and legal rationale for application of psychological influence in the forensic identification of mental images.

Key words: psychological impact, criminology, identification by mental images and pre-investigation proceedings.

Запорукою успішного вирішення професійних завдань працівниками правоохоронних органів є не лише опанування теоретичних кримінально-процесуальних і криміналістичних знань про застосування засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами, а й уміння ефективно їх застосовувати на практиці. Рівень необхідної спеціальної підготовки щодо їх застосування визначається залежно від сфери практичної діяльності юриста.

У правовій теорії як ідентифікація за уявними образами, так і засоби психологічного впливу традиційно розглядають у межах науки криміналістики як засоби вирішення професійних завдань у сфері кримінального судочинства й насамперед на стадії досудового розслідування [1, с. 128]. І хоча є очевидним, що криміналістична ідентифікація за уявними образами не є й не буде єдиною панацеєю вирішення завдань, що виникають на стадії досудового розслідування, однак її розвиток, як правило, прогнозувався в напрямі формування та вдосконалення криміналістичної ідентифікації, зокрема, завдяки застосуванню засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами. Водночас сучасне розуміння місця й значення криміналістичних засобів у системі засобів вирішення завдань у сфері судочинства орієнтує на те, що вони можуть і повинні використовуватися не лише в кримінальному, а й у цивільному,

господарському, адміністративному та конституційному судочинстві [2, с. 56; 3, с. 8]. А якщо в системі криміналістичних засобів особливе місце посідають тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, то це свідчить про те, що існує потреба в дослідженні проблеми застосування засобів психологічного впливу як у ході криміналістичної ідентифікації загалом, так і під час ідентифікації за уявними образами зокрема.

Проблемам теорії і практики застосування засобів психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації значна увага приділялася в працях таких українських учених, як, зокрема, В. Бахін, В. Весельський, В. Гончаренко, В. Коновалова, М. Костицький, І. Котюк, В. Лукашевич, М. Салтєвський, М. Скригонюк, Ф. Сокиран, В. Шепітько й ін., а також у працях зарубіжних учених: Р. Белкіна, О. Дулова, О. Васильєва, Г. Доспулова, О. Ратінова, М. Хайдукова, Ю. Чуфаровського та ін.

Серед науковців проблема застосування засобів психологічного впливу у сфері судочинства та в криміналістиці немає єдиного підходу. Так, окремі вчені, такі як О. Баєв, В. Весельський, В. Гончаренко, В. Коновалова, М. Костицький, І. Котюк, висловлюють позицію щодо доцільності застосування засобів психологічного впливу в кримінальному процесі та криміналістиці. Однак інша група вчених дотриму-

ється позиції про те, що застосування засобів психологічного впливу у сфері судочинства й у криміналістичних положеннях, наукових розробках є категорично неможливим [4, с. 325; 5, с. 106]. Відсутність підстав для реалізації можливостей психологічного впливу під час здійснення криміналістичної ідентифікації за уявними (мисленими, ідеальними) образами мотивується нормою ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з якою органи державної влади, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією й законами України [6], а оскільки чинне законодавство України, яке визначає повноваження правоохоронних органів, не передбачає здійснення психологічного впливу як способу вирішення завдань судочинства, то його застосування в практиці правоохоронної діяльності є безпідставним.

Безумовно, проведені дослідження є вагомим внеском у розвиток теоретичних засад і вдосконалення практики застосування психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації, однак в опублікованих працях увага зосереджувалася переважно на загальній характеристиці психологічного впливу. Що ж до процесуального та криміналістичного аспектів застосування засобів психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації за уявними образами, то вони досліджені недостатньо, що зумовлює як теоретичні дискусії стосовно їх правомірності у сфері судочинства, так і перепони під час їх реалізації.

Тому актуальність теми дослідження зумовлена недостатньою науковою розробленістю означеного проблемного питання. Наведені обставини спричинюють актуальність наукової розробки означених аспектів проблеми з урахуванням сучасних загальнотеоретичних досягнень науки загалом і криміналістики зокрема. Правова регламентація практичного застосування психологічного впливу як засобу вирішення завдань у сфері криміналістичної ідентифікації за уявними образами продовжує залишатися поза увагою науковців, що зумовлює актуальність його дослідження.

Зважаючи на те що психологічний вплив не є способом розслідування чи судового розгляду справи, а використовується лише для покращення результатів діяльності правоохоронних органів, доцільною буде позиція про необхідність застосування засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами. Саме застосування засобів психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації за уявними образами має на меті спрямувати взаємодію учасників процесу в конструктивне русло, що сприятиме раціональному вирішенню його завдань.

Застосування під час криміналістичної ідентифікації за уявними образами засобів психологічного впливу може мати місце також і для подолання конфліктних ситуацій, що виникають у ході окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема такої процесуальної форми криміналістичної ідентифікації за уявними образами, як пред'явлення для впізнання. Разом із тим психологічний вплив є не тільки засобом по-

долання конфліктної ситуації, а й умовою, за якої за допомогою його методів можливе вирішення цього завдання.

У цьому контексті дискусійними є твердження, що психологічний вплив є обов'язковим елементом спілкування, який наявний завжди під час проведення слідчих (розшукових) дій, а не тільки за наявності протидії (наприклад, з метою надання допомоги у відновленні в пам'яті забутого) [7, с. 24], або що слідча діяльність – це специфічна форма спілкування особи, котра здійснює розслідування, з особами, які залучаються до сфери кримінального судочинства. Таке спілкування, обов'язковим елементом якого є вплив, засновується на наявних закономірностях психології [8, с. 46].

У процесі дослідження проблеми застосування засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами необхідно звернути увагу й на те, що варто розрізняти психічний і психологічний вплив. Доцільно погодитися в цьому контексті з позицією І. Котюка про те, що психічний вплив – це будь-який вплив на психіку, а психологічний вплив – це заснована на методах психології діяльність, спрямована на психіку людини з метою стимулювання очікуваної поведінки [3, с. 379]. Мета спілкування суб'єктів кримінального судочинства відрізняється від мети суб'єктів упізнання під час ідентифікації за уявними образами і спрямована на вирішення конкретних завдань, насамперед на отримання достовірної інформації про ідентифікований образ з метою проведення надалі ідентифікації об'єкта, у зв'язку з чим без методів психологічного впливу вже не обійтись. Хоча й у такому разі психологічний вплив застосовується лише тоді, коли завдання впізнання за допомогою будь-яких інших визначених законом засобів вирішити неможливо. Тож психологічний вплив є засобом вирішення конкретних завдань, що виникають у ході розслідування, у тому числі й під час ідентифікації за уявними образами. Наприклад, попередження свідка чи потерпілого про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання перед початком пред'явлення для впізнання за своєю сутністю є тактичним прийомом, заснованим на такому методі психологічного впливу, як переконання. Саме тому є підстави стверджувати, що етап підготовки до ідентифікації об'єкта за уявними образами в його процесуальній формі – пред'явленні для впізнання – розпочинається із застосування психологічного впливу.

Означене дає підстави стверджувати, що застосування засобів психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації за уявними образами є специфічним засобом спілкування й може застосовуватися для ефективної реалізації його функцій. Психологічний же вплив у процесі взаємодії суб'єктів судочинства із суб'єктами впізнання шляхом спілкування може й не застосовуватися, оскільки поза спілкуванням психологічний вплив не існує.

Одним із базових при дослідженні сутності засобів психологічного впливу і їх застосування під час криміналістичної ідентифікації за уявними об-

разами є питання про його структуру як про систему пов'язаних між собою елементів, взаємодія яких забезпечує ефективну реалізацію його можливостей у слідчій практиці. На думку М. Хайдукова, до елементів структури психологічного впливу належать суб'єкт впливу (окремі люди, колективи, громадські організації, держава та суспільство загалом), об'єкт впливу (особа, на яку він здійснюється), реальна й актуальна інформація, тобто те, що використовується суб'єктом для здійснення впливу як засіб, ситуація впливу, що включає зовнішні обставини та задіяних у них людей, результат впливу або реакція, яка виявляється в поведінці й діяльності особи, на яку чинився вплив [9, с. 18].

Що ж до психологічного впливу під час окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема, пред'явлення для впізнання як процесуальної форми ідентифікації за уявними образами, то основними його структурними елементами є процесуально-тактична ситуація впливу, слідчий як суб'єкт впливу, об'єкт впливу – суб'єкт упізнання, інформація, що використовується слідчим за допомогою різноманітних методів і засобів здійснення впливу на об'єкт, результат впливу як реакція у відповідь, яка діє за принципом зворотного зв'язку. Разом із тим у структурі психологічного впливу як окремих елементів варто вирізняти ще і його засоби, оскільки вони є «арсеналом», за допомогою якого психологічний вплив, власне, і набуває об'єктивного вияву у сфері судочинства. До засобів психологічного впливу належать його методи, а також засновані на них тактичні прийоми. Із цих причин доцільно виділяти такі різновиди психологічного впливу, як безпосередній і опосередкований, оскільки критерієм такої класифікації є засоби реалізації завдань психологічного впливу. Якщо контакт між суб'єктом і об'єктом впливу за своїм характером передбачає безпосередню взаємодію, тобто виключає залучення будь-яких сторонніх осіб чи предметів як засобу реалізації завдань психологічного впливу, то має місце безпосередній вплив, в інших випадках варто говорити про вплив опосередкований. Одним із прикладів опосередкованого впливу на досудовому слідстві є спонукання свідка дати показання, які містять відомості про ознаки чи властивості ідентифікованого об'єкта, що стали йому відомі внаслідок безпосереднього його сприйняття, шляхом повідомлення йому про можливість застосування до особи програми захисту свідків тощо. Водночас потрібно зазначити, що безпосередній вплив може здійснюватися як через вербальне спілкування, так і за допомогою паралінгвістичних засобів (міміка, жести, пози тощо).

На перший погляд подібним до безпосереднього й опосередкованого впливу є прямий і непрямий вплив. М. Будіянський уважає, що психологічний вплив може бути прямим (якщо прямо вказуємо на те, що треба зробити) чи непрямим (якщо повідомляємо співрозмовникові відомості, важливі для його діяльності, на які він негайно орієнтуватиметься у відповідній ситуації й в інший час) [10, с. 21]. Отже, класифікація психологічного впливу на непрямий і прямий здійснюється за критерієм моменту практич-

ної реалізації адресатом впливу поведінки бажаної для того, хто впливає. Так, попередження повнолітнього свідка про кримінальну відповідальність за надання завідомо хибних свідчень є непрямим психологічним впливом, тому що йому повідомляються відомості, на котрі він повинен орієнтуватися в ході надання показань, свідчень. При пред'явленні для впізнання, де суб'єктом упізнання є неповнолітня особа, у слідчій практиці до нього звертаються з вимогою говорити тільки правду – це вже приклад прямого психологічного впливу.

Психологічний вплив може бути явним і прихованим. Явний вплив передбачає відкритість його здійснення. Він має місце у випадках, коли слідчий застосовує на етапі підготовки до пред'явлення для впізнання тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, для відновлення забутого в пам'яті суб'єкта впізнання, якому попередньо повідомляється про мету застосування цих прийомів. У випадках, коли джерело впливу або його мета приховуються, є підстави констатувати наявність прихованого впливу.

Практична реалізація можливостей психологічного впливу пов'язана з проблемою його допустимості у сфері криміналістичної ідентифікації за уявними образами. І погляди із цього приводу висловлені різні. Зокрема, деякі дослідники вважають, що здійснення психологічного впливу загрожує психологічній безпеці особистості, яку розуміють як стан інформаційного середовища та умови життєдіяльності суспільства, що не сприяє порушенню цілісності, адаптивності функціонування й розвитку соціальних суб'єктів (окремої людини, груп, суспільства загалом) [11, с. 38].

Привертає увагу й те, що противники психологічного впливу як у сфері судочинства, так і під час процесуальної ідентифікації за уявними образами зводять його до насильства й на цій підставі роблять висновок про недопустимість і протиправність його застосування. Однак таке розуміння психологічного впливу є необґрунтованим, оскільки очевидним є те, що «слідчий постійно впливає на людей своїми владними приписами, виховними заходами, процесуальними засобами примусу» [12, с. 195]. Так, попередження свідків про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання та їх обов'язок давати правдиві показання під час досудового розслідування (п. 2. ч. 2. ст. 66 Кримінального процесуального кодексу України) є за своєю сутністю тактичними прийомами, заснованими на методах психологічного впливу. Отже, законодавством заздалегідь визначено інструментарій здійснення психологічного впливу у сфері судочинства, що дає підстави зробити висновок про правомірність і допустимість такого впливу під час ідентифікації за уявними (мисленими, ідеальними) образами.

У загальних рисах особливості застосування психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами регламентовані як національними, так і міжнародними нормативно-правовими актами. Зокрема, аналіз положень Конвенції про захист

прав людини і основоположних свобод, прийнятої в Римі 04 листопада 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, проголошеної резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1984 року, дає підстави для висновку про відсутність у перелічених актах жодних заборон чи застережень щодо застосування психологічного впливу з метою вирішення завдань криміналістичної ідентифікації за уявними образами. Аналіз норм міжнародного права дає підстави стверджувати про можливість застосування психологічного впливу під час криміналістичної ідентифікації за уявними образами, указуючи лише на один виняток, а саме: застосування психологічного впливу, що має ознаки катувань і жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, а також поневолення до надання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним (ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13], ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [14], ст. 2 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [15]).

Дослідження національного законодавства України на предмет правомірності застосування засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними (мисленими, ідеальними) образами дає підстави для висновку, що його норми встановлюють необхідну основу для реалізації можливостей його застосування. Наприклад, ст. 32 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачає, що держава сприяє утвердженню здорового способу життя населення шляхом поширення наукових знань із питань охорони здоров'я, організації медичного, екологічного та фізичного виховання, здійснення заходів, спрямованих на підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов, у тому числі медичного контролю, для заняття фізкультурною, спортом і туризмом, розвитку мережі лікарсько-фізкультурних закладів, профілакторіїв, баз відпочинку й інших оздоровчих закладів, боротьби зі шкідливими для здоров'я людини звичками, установлення системи соціально-економічного стимулювання осіб, які ведуть здоровий спосіб життя [16]. Отже, зазначена норма закріплює засади застосування таких методів психологічного впливу, як переконання, приклад, передання інформації, реалізація яких здійснюється з метою сприяння здоровому способу життя населення.

Передбачені в КПК України засади здійснення психологічного впливу під час досудового розслідування, у тому числі й процесуальні форми кримі-

налістичної ідентифікації за уявними образами, за своєю сутністю є тактичними прийомами психологічного впливу, кожний із яких заснований на одному з його методів.

КПК України закріплює низку тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, що можуть застосовуватися під час ідентифікації за уявними образами. Так, з метою отримання повної та достовірної інформації про обставини вчиненого кримінального правопорушення слідчий роз'яснює свідкові його обов'язок давати правдиві показання (п. 2 ч. 2 ст. 66 КПК України), а також повідомляє його про кримінальну відповідальність за надання неправдивих показань [17]. Для того щоб здійснення психологічного впливу під час проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі й пред'явлення для впізнання як форма ідентифікації за уявними образами, забезпечувало отримання виключно об'єктивної інформації в справі, КПК України забороняє ставити під час їх проведення навідні запитання. Законність застосування засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами забезпечується також присутністю під час проведення пред'явлення для впізнання понятих, захисника, законного представника, батьків, педагогів.

Наведене дає підстави для висновку про те, що основоположні засади застосування засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами містяться в нормах чинного кримінального процесуального законодавства України й за своєю сутністю є тактичними прийомами, кожний із яких заснований на одному з методів такого впливу.

Застосування психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами здійснюється через систему його засобів, яка включає методи психологічного впливу та засновані на них тактичні прийоми. Оскільки в основу класифікації психологічного впливу покладено різнопланові критерії, то доцільним буде використовувати одночасно кілька різновидів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами.

Засоби психологічного впливу можуть застосовуватися під час пред'явлення для впізнання як процесуальної форми криміналістичної ідентифікації за уявними образами як з урахуванням гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та громадянина, так і за умови врахування індивідуальних психологічних особливостей суб'єкта впізнання, який є об'єктом впливу, і встановлення з ним психологічного контакту.

Застосування засобів психологічного впливу під час ідентифікації за уявними образами можуть вирішувати такі завдання, як відновлення в пам'яті суб'єкта впізнання забутого, спростування неправдивих свідчень і з'ясування прихованих фактів, активізація розумових процесів, повідомлення правдивої інформації суб'єктом впізнання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахин В.П. Криминалистика: проблемы и мнения (1962–2002 гг.) / В.П. Бахин. – К. : [б. и.], 2002. – 268 с.
2. Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики / В.И. Комиссаров. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 154 с.

4. Котюк І.І. Теорія судового пізнання : [монографія] / І.І. Котюк. – К. : Київський ун-т ім. Тараса Шевченка, 2006. – 435 с.
5. Настольная книга следователя / под ред. Г.Н. Сафонова. – М. : Госизд-во юрид. лит., 1949. – 880 с.
6. Проблемы судебной этики / под ред. М.С. Строговича. – М. : Наука, 1974. – 272 с.
7. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / М-во юстиції України. – К. : Укр. правнича фундація : Право, 1996. – 63 с.
8. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) / В.К. Весельський. – К. : НАВСУ: НВТ «Правник», 1999. – 126 с.
9. Лукьянчиков Е.Д. Тактические основы расследования преступлений / Е.Д. Лукьянчиков, В.С. Кузьмичев. – К. : [б. и.], 1989. – 48 с.
10. Хайдуков Н.П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц / Н.П. Хайдуков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1984. – 124 с.
11. Будіянський М.Ф. Використання психологічних знань у розслідуванні злочинів : [навч.-метод. посібник для студ.-правознавців, психологів] / М.Ф. Будіянський. – Одеса : Астропринт, 2001. – 95 с.
12. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия : [учеб. пособие] / Т.С. Кабаченко. – М. : Пед. общ-во России, 2000. – 539 с.
13. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 347 с.
14. Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини // Вісник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – 1999. – № 1. – С. 8–32.
15. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
16. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
17. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XI // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4.
18. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.